

Beszámoló 67782. számú „*Etnikailag homogén (cigány)településeken élő közösségek belső differenciáltságának és tagoltságának vizsgálata*” című OTKA kutatásról

Kutatásvezető: Dr. Virág Tünde

I. A kutatáshoz kapcsolódó gyakorlati eredmények

1. Az előző beszámoló óta keletkezett legfontosabb publikációk, és az ahhoz kapcsolódó események:

A kutatás összefoglaló eredményei, részben kiegészítve korábbi kutatásaim eredményeivel a *Kirekesztve Falusi gettók az ország peremén*, az Akadémiai Kiadónál megjelent könyvben találhatóak.

A könyv bemutatójára 2010. június 21.-én 18 órakor került sor a Kossuth Klubban, a könyvet bemutatta: Sárkány Mihály (MTA Néprajzi Kutatóintézet, osztályvezető) Sárközi Gábor (oktatási esélyegyenlőségi szakértő) Réffy Balázs (Akadémiai Kiadó, tudományos főszerkesztő).

A könyvről és bemutatóról ismertetés jelent meg a Népszabadság június 29.-ei számában, „*Ahonnán nem lehet elmenekülni: falusi gettók az ország peremén*” címmel Czene Gábertól. http://nol.hu/belfold/20100629-ahonnán_nem_lehet_elmenekulni

További, megjelenés alatt álló tanulmányok:

(1)Rögös út a munka világába, a többségi társadalom felé (kötetet szerkeszti Kovács Katalin MTA RKK)

(2)A munkaerőpiacra igyekvő inaktívak – megélhetési lehetőségek és az informális munkavállalás formái” (kötetet szerkeszti Feischmidt Margit MTA NEKI)

2. Részben, vagy egészében az OTKA támogatásból finanszírozott külföldi konferencia szereplések a teljes kutatás során:

- 1) A román állam és az Európai Unió által finanszírozott, a Romániában élő cigány csoportok helyzetét feltáró országos reprezentatív kutatás eredményeit 2008. július 12.-19. között bemutató, a kolozsvári Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) által szervezett „Come Closer” Roma in Contemporary Romanian Society című konferencián részvétel.
- 2) 49th European Congress of the Regional Science Association, Social segregation, poverty & social policy szekciójában előadást tartottam "Changing Patterns of Social and Ethnic Residential Segregation in Hungary" címmel 2009. augusztus 25.-29. között Lódz-ban.
- 3) Social Inequalities and Migration in Post-Communist Societies” workshopon „Spatial and social exclusion and its consequences in Hungary” címmel tartottam előadást Poznanban 2009. szeptember 21-22 között.

II. A kutatás tudományos eredményeinek összefoglalása

A kutatási terv szerint munkám két részből tevődött össze: egyrészt a kiválasztott gettófalvakban a terepmunka során készített foglalkozástörténeti, családtörténeti interjúk elemzéséből (1) másrészt a kiválasztott két térség leíró elemzéséből, amit az országos településszintű adatok elemzésével egészítettem ki. (2). Kutatás közben vált egyre fontosabbá a gettótelepüléseken működő közszolgáltatások, elsősorban a szociális ellátáshoz kapcsolódó gyakorlatok és az oktatási intézmények működésének vizsgálata (3).

(1)

A kutatás során két esettanulmányon keresztül a statisztikákban gazdaságilag inaktívként, vagy munkanélküliként számon tartott, a tanulmányokban kirekesztett társadalmi csoportként jellemzett népesség helyzetének, megélhetési stratégiáinak elemzésével arra keresem a választ, hogy a családok milyen utakat alakítanak ki a munka világa felé. Abból az egyszerű megfigyelésből indultunk ki, hogy a statisztikákban minimális foglalkoztatottsággal jellemezhető településeken a felnőtt lakosság jelentős része több-kevesebb rendszerességgel különböző kereső tevékenységet folytat, nem is tehetne mást, hiszen csak és kizárólag szociális transzferekből nem tud egy család megélni. Azaz a statisztikákban inaktívként vagy munkanélküliként megjelenők az informális vagy másodlagos, támogatott munkaerőpiacon különböző pozíciókat foglalnak el: az önkormányzati segélyekből tengődő, gyakran napi megélhetési gondokkal küszködő családoktól, a segélyeket alkalmi munkával kiegészítő szegényeken, az ennél viszonylag biztosabb megélhetést kínáló önkormányzati foglalkoztatottakon keresztül az informális munkaerőpiacon aktívan és rendszeresen részt vevő, és ezzel a családjuk számára biztos megélhetést kínálókon át igen széles skálán mozognak. Ezzel a megközelítéssel a társadalmi kirekesztést és beilleszkedést nem állapotként, hanem kontinuumként értelmezem, a kutatásban pedig a munka világa felé vezető stratégiákat, lehetőségeket és utakat mutatom be és elemzem, amelyek a szegénységben élő, kirekesztett családok közötti differenciálódás legfontosabb fokmérői.

A két esettanulmány segítségével az eddig a statisztikákban és a külső társadalmi környezet megítélése szerint etnikailag és társadalmilag homogénnek látszó gettófalvakon belüli, az eltérő boldogulási lehetőségek mentén kialakuló különbségeket, és ezeknek a helyi társadalom működésére gyakorolt hatását írom le. A statisztikák alapján mindkét településen szinte csak és kizárólag munkanélküliek, inaktívak, segélyre szorulóknak élnek, a falvak népességének harmada gyermek; ezekkel a társadalmi jellemzőkkel írható le a gettó. Ugyanakkor közelebb lépve azt tapasztaljuk, hogy ezekben a falvakban, ha időszakosan és informálisan, de mégiscsak dolgoznak emberek, a boldogulás különböző útjai és lehetőségei adottak számukra, ami eltérő módon alakítja a helyi viszonyokat. Egy-egy településen, a több évre visszatekintő és ismétlődő látogatásaim során a családokkal készített interjúk, az intenzív terepmunka során tett megfigyeléseim, levéltári és egyéb dokumentumok, adatok együttes feldolgozása ad lehetőséget arra, hogy egy adott közösség példáján keresztül az egymással összefüggő, egymást átható társadalmi folyamatokat leírjam és értelmezem. A kutatás egysége itt a konkrét közösség, a kérdés pedig az, hogy a változó gazdasági, társadalmi környezet hatására hogyan alakul két eltérő társadalomtörténeti háttérrel induló, más gazdasági környezetben elhelyezkedő „cigányfalu” társadalma. Milyen változások indulnak el e két közösségben akkor, amikor a kilencvenes évek közepén a gazdaság fejlődésnek indul, és az egy évtizedig „felesleges”, gazdaságilag kirekesztett munkaerőre ismét szükség lesz.

A vizsgált két település az ország leghátrányosabb helyzetű peremvidékein, a Cserehát belső területén, illetve Dél-Baranyában, a Dráva mentén található. Egyik településünkön, a negyvenes évektől kezdve majd négy évtizeden át a Borsodi Szénbányák különböző üzemeibe való ingázás nyújtott megélhetést cigányoknak és a nem cigányok egy részének egyaránt, vagyis ez a térség soha nem bővelkedett a megélhetési lehetőségben, soha nem volt annyi munkalehetőség, amennyi az itt élő családokat eltarthatta volna. Ezzel szemben Dél-Baranyában, a kedvező adottságú mezőgazdasági terület árnyékában már évtizedekkel ezelőtt is több lehetőség kínálkozott a cigányok számára, az ipari bérmunkától a mezőgazdasági munkákig; a gazdaságilag legsikeresebb családok mindig a lehetőségek legjobb kombinációival éltek. A hetvenes években a teljes foglalkoztatottságából következő, többé-kevésbé rendszeres, kiszámítható jövedelem nemcsak a gazdasági, társadalmi közeledést tette lehetővé a két településen, hanem – a településfelmérési és lakhatási programoknak köszönhetően, annak minden visszasságával és negatív következményével együtt – a cigány családok térben is közelebb kerülhettek a többségi társadalomhoz. Az esettanulmányok is azt mutatják, hogy a szocializmus évtizedeiben, az, akinek jobban ment, a leghátrányosabb helyzetű településekről is el tudott költözni. Ezzel szemben napjainkban az ingatlanárak területi különbségei és a többségi társadalom nagyon erős megbélyegző, kirekesztő magatartása miatt, még az anyagilag megerősödő családok sem tudnak/akarnak elköltözni ezekről a településekről, a gettókból való végleges elköltözés jelenleg szinte lehetetlen.

Napjainkban a csereháti gettófaluban tovább él és működik az évtizedes migrációs stratégia és minta. Az itt élőknek nincs más lehetőségük, mint ennek a mintának a fenntartása, és az adott gazdasági szituációhoz való igazítása. A kényszerű migráció alternatívája a nyomort konzerváló szociális juttatások és alkalmi munkák rendszere, így a legnehezebb, legbizonytalanabban fizető munkákra is mindig van jelentkező a faluból. Bár a képzetlen munkaerőre egyre inkább szükség van (volt), az országon belül vannak (voltak) olyan fejlődő térségek, ahol a legnehezebb, legrosszabbul fizető munkákat a helybeliek már nem vállalják el, de ezeknek a térségeknek csak és kizárólag „importálható” munkaerőre van szükségük. Az ezzel a munkavállalóval együtt járó szociális problémák, a család lakhatásának biztosítása, a gyerekek iskoláztatása nem a fejlődő térséget, hanem a lakóhely szerint „illetékes” önkormányzatot terheli. Napjainkban a faluból kifelé irányuló munkavállalás nehezebb és bizonytalanabb, kiszolgáltatottabb helyzetet eredményez, mint valaha.

A prosperáló mezőgazdasági térség periferiáján elhelyezkedő „cigányfaluban” a településre érkező transzfer jövedelmek, az alkalmi napszamosmunkákhoz való hozzáférés és azok elosztása, az elsődleges munkapiacra történő időszakos munkavállalás, a továbbtanulási lehetőségek és ezek kombinációi viszonylag biztonságos megélhetést nyújtanak a családok nagy része számára. Ugyanakkor a mellet, hogy ezek a tevékenységek a családok többségét a faluhoz kötik, a változatos megélhetési lehetőségek a családok közötti erőteljes társadalmi differenciálódáshoz vezetnek, megváltoztatva ezzel a családok közötti kapcsolatok jellegét is.

Mindkét gettófalura jellemző, hogy a többségi társadalom intézményeihez, szervezeteihez csak laza szálakkal kötődő sajátos belső szabályok alapján működő társadalomszerkezet alakult ki, a családok ezekhez igazodva élnek mindennapjaikat, a beköltözőknek, a falu intézményeiben munkát vállalóknak is ezekhez kell alkalmazkodniuk. Azaz a többségi társadalom azzal, hogy gyakorlatilag teljesen elszigetelte, kirekesztette a falu egész társadalmát, egyben szabad utat engedett annak, hogy a település maga szervezze meg mindennapi világát, életét, alakítsa ki saját szabályait. Mindkét gettótelepülés társadalma a többségi társadalmon kívül helyezkedik el, ugyanakkor a két helyi társadalom szerkezetében és működésében jelentős különbségeket fedezhetünk fel. Míg a munkalehetőségek hiányával jellemezhető térség gettófalujában – a kényszerű migráció eredményeképpen – a falu mindennapi életének szervezésében nincsenek jelen azok a legképzettebb, legtöbb

szimbolikus és anyagi erőforrással rendelkező személyek, akik informálisan vagy formálisan munkát vállalnak az ország másik csücskében. A migrációs kényszer szelektív hatására a faluban többségében csak idősök, munkaképtelenek, tartósan betegek, vagy a két-három hetente hétvégére megérkező családfőt váró anyák élnek gyermekeikkel. Ezzel szemben a prosperáló mezőgazdasági vidék periferiáján, ahol a térségen belül nyílik lehetőség a boldogulásra, az anyagilag megerősödő családok sem tudnak/akarnak elköltözni a településről, ezért a differenciálódás a településen belül zajlik. Ennek eredményeképpen ma többé-kevésbé sikeres vállalkozók, tanítók és óvónők élnek a faluban, azaz a gettó – a többségi társadalom egész csoportot sújtó, erős előítélete és elutasító magatartása mellett – felépítette saját társadalmát. Míg az egyik esetben a helyi társadalmat olyan szegények alkotják, akik gazdaságilag feleslegesek, gyenge érdekérvényesítő képességűek, így még a helyi hatalmat, az azok által fenntartott közszolgáltatások minőségét és mennyiségét, a faluba érkező források elosztását sem tudják befolyásolni, a másik esetben egy erősen differenciált, saját intézményeket, önálló belső szabályok és elvek mentén működtető teljes társadalmat találunk.

(2.)

A teljes körű, településszintű adat elemzések eredményei azt mutatják, hogy az alacsony foglalkoztatottsággal és magas gyerekszámúval jellemezhető, hátrányos helyzetű területek két markáns csoportja formálódik: az etnikai koncentrációt mutató, gettósodó és az etnikailag heterogén marginalizálódó térségek. A további kutatásokban fontos megkülönböztetnünk a cigány népesség jelentős koncentrációját mutató, jellemzően észak-magyarországi és dél-dunántúli gettósodó térségként azonosított területeket, illetve az észak-alföldi régióban elhelyezkedő, hasonlóan alacsony foglalkoztatottsággal és magas gyerekszámúval jellemezhető, de többségében nem cigány, vagy heterogén etnikai összetételű térségeket, településeket. Mivel a gettósodó térség fogalma feltételezi az etnikai koncentrációt, ezért ezekre a településekre a marginalizálódó térség kifejezést használom; fenntartva, hogy a fogalom pontos kidolgozása még további kutatásokat igényel.

(3.)

A kutatás során a vizsgált két térség önkormányzati vezetőivel, iskolaigazgatóival készült szakértői interjúsorozat alapján arra a kérdésre kerestem a választ, hogy az e településeken élők számára az állam biztosítja-e a legkülönbözőbb oktatási, szociális, közigazgatási közszolgáltatások megfelelő színvonalú működését és elérhetőségét, avagy éppen ellenkezőleg, a maguk sajátos problémáival magára hagyta e térségeket, településeket. Különösen fontos ez a kérdés, hiszen a hátrányos helyzetű, gettósodó területeken élő alacsony társadalmi státuszú, évek óta munkanélküli népesség társadalmi integrációját, a következő generációk mobilitási esélyeit, a különböző társadalmi, etnikai csoportok közötti kapcsolatok gyakoriságát, konfliktusaik lehetőségét és élességét jelentős mértékben meghatározza a közszolgáltatások, elsősorban a szociális ellátások és szolgáltatások, illetve az elérhető oktatási intézmények mennyisége és minősége.

Az aprófalvas szerkezetű, hátrányos helyzetű térségek települési önkormányzatainak életében különös súllyal és élességgel jelentek meg az elmúlt évtized folyamatos változásai. A központi kormányzat jellemzően a kicsiket, önállókat büntette, tőlük vont el forrásokat, és a minél nagyobb intézményfenntartói, közszolgáltatásokat biztosító társulások létrehozó településeket jutalmazta. A finanszírozhatatlannak tartott, elaprózott önkormányzati és közoktatási rendszer átformálásának érdekében a kormány az utóbbi években újabb és újabb

intézkedéseket vezetett be, amelyek hátrányosan érintik az alacsony lélekszámú, kedvezőtlen elhelyezkedésű településeket. A „lopakodó körzetesítésként” leírt jelenség a vizsgált aprófalvas térségben szétzilálta a rendszerváltást követően (újra) kialakuló oktatási intézményrendszert, az úgy-ahogy kialakulóban levő, de napjainkig a kistelepülések többségében elégtelen szolgáltatásokat biztosító szociális ellátórendszert, és ezzel, vélhetően nem kívánt hatásként, erősítette e települések és az itt élők dezintegrációját.

A forráshiányos, intézmények nélküli kistelepüléseken, ahol többségében az elsődleges munkaerőpiacról kiszorult, szegény családok élnek, a falu „igazgatása” és a szegények „gondozása” kényszerűen marad a polgármesterekre és néhány hivatalnokra, akik egyre nehezebben birkóznak meg az állam által rájuk testált segélyezési és közfoglalkoztatási feladattal. Mivel a falu választott vezetőinek és csekély számú hivatalnokainak egyszerre kell betölteni a szociális gondozó, a munkaadó, mi több a nonprofit vállalkozó szerepét, törvényszerűen torzulnak, a helyi viszonyokhoz simulnak a törvény – akár jó szándékú, akár szigorító és a szegényeket rendre szorító – intézkedései, kényszerűen erősödnek és merevednek meg a múltból öröklött paternalista, alá-fölé rendeltségi struktúrák, amelyek a kistelepülések fogságában tartja a családokat.

Az ezeken a kistelepüléseken élő szegény családok mobilitási esélyeit csak nagyon rövid időszakban, kivételes történelmi helyzetben segítette az oktatási rendszer. De a rendszerváltás után kialakuló, szabad iskolaválasztáson és korai szelekción alapuló oktatási rendszer – deklarált céljaival és speciális programjainak célkitűzéseivel ellentétben – nemhogy enyhítette volna, de szélsőséges formában felerősítette az egyenlőtlenségeket, ezáltal a gettótelepülések iskoláiban tanuló, többségében hátrányos helyzetű, cigány gyermekek továbbtanulási, mobilitási esélyeit minimálisra csökkentette. A gettótelepülések iskoláiban az eleve súlyos társadalmi hátrányokkal induló gyerekek rosszabb oktatási feltételek mellett, szinte csak és kizárólag hasonló társadalmi háttérű gyerekekkel együtt töltik napjaikat, a sajátjuktól eltérő társadalmi mintákkal nem találkoznak, így iskolai sikereik és életpályájuk előre kódolt: többségük nemhogy az érettségig nem jut el, de szakmát se tanul, az iskolapadból egyenes út vezet számukra a munkanélküliek táborába.

III. A költségvetéstől való eltérés indoklása

2009. december 12.-ei kérvényem alapján, a maradvány pénzek átcsoportosításával lehetőségen nyílt kiadói költségek elszámolására. Ez lehetővé tette a kutatás eredményeit összefoglaló, önálló monográfia megjelentetését.